ALTAY TÜRKLƏRİNİN MİFİK TƏSƏVVÜRLƏRİNƏ GÖRƏ YUXARI, ORTA VƏ AŞAĞI DÜNYALARIN SAKİNLƏRİ

Posted on Mart 25, 2012 by Bəxtiyar Tuncay

Bəxtiyar Tuncay

Altay türklərinin də mifik təsəvvürlərinə görə göyün müxtəlif qatlarında çox sayda tanrıça və ruh yaşamaqdadır. S. A. Tokarev tərəfindən toplanmış materiallardan göründüyü kimi, təktanrıçılığın ortaya çıxışından öncə altaylıların ən çox sitayiş etdikləri mifik varlıq Ülgen (Bay Ülgen, sonrakı mərhələlərdə Ülgen Tanrı) olmuşdur. N. V. Alekseeyev isə müəyyən etmişdir ki, bu varlıq ilk dövrlərdə qıpçaq və todoş (tarduş) soy bə boylarının himayəçisi sayılmış, sonradan bütün Altay soy və boyları tərəfindən də əsas tanrıça kimi qəbul edilərək, ümumaltay tanrıçasına çevrilmişdir (Алексеев, 1984, с. 32). S. A. Tokarevin fikrincə də Ülgen ilk öncə çox qədim zamanlardan Altaya gəlib burada məskunlaşan qıpçaq və ya hansısa başqa türk və ya boyunun tanrıçası olmuş, ayrı-ayrı soy və boylar birləşərək, Altay türklərini meydana gətirdikdə isə bu tanrıça bütün altaylılar tərəfindən əsas tanrıça kimi qəbul edilmişdir. Alimin fikrincə bu element Altaya kənardan gəlmə elementdir (ИЯЛИ ЯФ СО АН СССР, с.145-146).

S. A. Tokarev eyni zamanda bir sıra digər Altay tanrıçalarının da ümumaltay panteonuna daxil olmamışdan öncə ayrı-ayrı soy və boyların əcdad ruhu və himayəçisi kimi çxış etdiyini üzə çıxara və onlardan hansının məhz hansı soy və boya aid olduğunu dəqiqləşdirə bilmişdir. Məsələn, Ülgenin oğlu olduğu hesab edilən Karşit ümumaltay panteonuna daxil edilməmişdən öncə o, Altayın cənubunda – Onquday oymağında yaşayan bir sıra türk soylarının – maymanların, todoşların, kerqillərin, çaaptıların, tonqjoanların, və ülütlərin soy babası və himayəçi ruhu olmuşdur. Altayın şimalında məskunlaşmış soylar isə ona biganə idilər. Telenqitlərin isə onun barədə heç xəbərləri belə yox idi. A. V. Anoxinin qeydlərindən isə belə məlum olur ki, Ülgenin digər oğlu Pırça xana isə güney soylarından yalnız çaaptılar, quzey soylarından isə yalnız komdoş və kuzenlər tapınırdılar (ИЯЛИ ЯФ СО АН СССР, с.145-146).

A. V. Anoxinin yazdığna görə, Ülgenin digər bir oğlu Paxtuqan (Paxtıqan) idi. Şvetsov bildirir ki, o, yəni Paxtuqan köbök və almat soylarının tanrıçası və himayəçi ruhu hesab edilirdi (Швецов, 1900, с. 75). Bu soylar isə Çuysk bölgəsində yaşayan telenqit boyuna daxil idilər (Токарев, 1947, с. 147).

S. A. Tokarev Onqudat oymağnda tədqiqatlar apararkən öyrənmişdir ki, Paxtıqan (Paxtuqan) tölöslərin tanrıçasıdır. Ona eyni zamanda məlumat vermişlər ki, tuba soylarından üslər də ona Tanrı kimi sitayiş etmişlər. N. V. Alekseyevin Borsuk Belekovdan topladığı materiallardan isə bu mifik varlığın altaylıların köbök soyunun da tanrıçası olduğu məlum olur. Onun bu məlumatı S Şvetsovun məlumatları ilə üst-üst düşür (Алексеев, 1984, с. 32). S. A. Tokarev isə onları şübhə ilə qarşılayaraq bu məlumatların həqiqət kimi qarşılanmasının mümkün olmadığı fikrindədir (Токарев, 1947, с. 147).

S. A. Tokarev özündən öncə Ülgenin oğlanlarından hesab edilən Karaquş və Yajil xan haqqında materiallar toplamış A. V. Anoxinin məlumatını gücləndirən başqa materiallar da toplayaraq müəyyən etmişdir ki, onlara şimalda yaşayan Altay soyları tapınmışlar

(Токарев, 1947, с. 147-148). Alim apardığı tədqiqatların nəticələrini ümumilşdirərək belə bir yekun nəticəyə gəlmişdir ki, Ülgen ümumaltay tanrıçası olsa da, onu Sayan mənşəli soylar – ırkıt və sayanlar da uca tutmuşlar (Токарев, 1947, с. 156). O eyni zamanda yazmışdır:

"Karşit və Ülgenin digər oğulları haqqndakı təsəvvürlər ayrı-ayrı şamanların bekar vaxtlarında, düşüncəlrə qapılarkən uydurduqları təsəvvürlərdən başqa bir şey deyildir.

Ayrı-ayrı xalqların dinlərinin tarixi əslində bir-birilərinə yad olan tanrıçıların mifoloji spekulyasiyalar yolu ilə "qohumlaşdırılması" faktları ilə doludur. Şübhəsiz ki, indiki halda da eyni vəziyyətin şahidiyik" (Токарев, 1947, с. 150-151).

S. A. Tokarev L. E. Karunovskayanın altay-kiji boyunun tanqdı soyunun şamanı Mereydən topladığı materialları (Каруновская, 1935, с. 160) tənqid edərək bildirmişdir ki, bu materiallar ziddiyyətlidir və onları bir-biri ilə əlaqələndirmək çox çətindir (Токарев, 1947, с. 144). Alimin bu mövqeyi tam başa düşüləndir, çünki şaman Merey digər şamanlardan fərqli olaraq, altaylıarn aparıcı tanrıçasını Ülgen deyil, "Göqö Mönkö adazı" (Əbədi göyün atası, yaradıcısı) adlandırmşdır. Onun sözlərinə görə bu mifik varlıq günəş şəfəqindən al rəngə boyanmış odlu dağdakı sarayında yaşayır. Bu dağ isə göyün doqquzuncu qatında yerləşir. Göqö Mönkö adazı qəzəblənəndə istədiyini günəş şüaları və ildırımla vurub öldürür. Şaman Mereyə istinad edən Karunovskaya onu bütün işıqlı ülgenlərin başçısı adlandırmışdır (Каруновская, 1935, с. 147). S. A. Tokarev isə material topladığı zaman bu varlığın adına rast gəlmədiyini söyləyir (Токарев, 1947, с. 150). Lakin S. Şvetsovun topladığı materiallarda da Göqö Mönkö adazı haqqnda çox sayda məlumat var. Bu alim eyni zamanda, sözügedən mifik varlığa ən çox sayqı göstərən və ona tapınan Altay soylarının da adını açıqlamışdır: aara, terbet və s (Швецов, 1900, с. 75).

A. N. Alekseyev, haqlı olaraq, Göqö Mönkö adazını ümumtürk Gök Tenqri (Tanrı) ilə eyniləşdirir (Алексеев, 1984, 33).

Şaman Mereyin sözlərindən belə məlum olur ki, göyün doqquzuncu qatında Göqö Mönkö adazı (Gök Tenqri, Tanrı) ilə yanaşı Dalkın əəzi (odun yaradıcısı) və Ot ene (od ana) adlı tanrıçalar (ülgenlər) da yaşamaqdadırlar. Onlar dovşan dərisindən qayrılmış yurtalarda (çadırlarda) yaşayırlar (Каруновская, 1935, с. 171-172). Dalkın əəzi eynən Göqö Mönkö adazı kimi istədiyini ildırımla vurub öldürmək iqtidarındadır (Каруновская, 1935, с. 175).

Odlu dağdan solda, göyün üçüncü qatında bir-birindən bir az aralıda Bay Ülgen və onun övladları məskundurlar. Ülgen Göqö Mönkö adazının oğludur. Göyün ikinci qatında isə Köqö Mönkö adazının qızı Yajil kan (Yaşıl xan) yaşamaqdadır. O, ırkt, kobolı, soyon və merkit soylarının himayəçisidir (Каруновская, 1935, с. 175-176). S. A. Tokarevin yazdığına görə ona komdoşlar (Токарев, 1947, с. 148), S. Şvetsovun bildirdiyinə görə isə (Швецов, 1900, с. 75) həm də sayan və digər Altay soyları da sitayiş etmişlər.

Şaman Merey Köqö Mönkö adazının başqa bir oğlundan da söz açaraq onu “Bulut töözi Bura kan” adlandırmış və onun Ülgendən sağ tərəfdə yaşadığını bildirmişdir (Каруновская, 1935, с. 175). A. V. Anoxin onu Bay Ülgenin ikinci oğlu kimi qeyd etmişdir (Анохин, 1924, с. 12). S. A. Tokarevin qeydlərindən isə Uraqan adlı daha bir tanrıçanın adı məlum olur (Токарев, 1947, с. 148).

Altaylıların təsəvvürlərinə görə, yuxarı və orta dünyalardan başqa, yerin altında aşağı dünya, başqa sözlə, “axirət dünyası” yerləşir. Buranın öz sakinləri var. Bunlar bədxah ruhlar və ölmüş adamların ruhlarıdır. Altay türklərinin inancına görə, insanlar öldükdən sonra şəffaf, gözlə görünməyən ruhlara – üzütlərə çevrilirlər. Aşağı dünya da orta dünyaya bənzəyir. Orada da yer üzündə olduğu kimi kəndlər var və üzütlər həmin kəndlərdə öz daha əvvəl ölmüş qohumları ilə birlikdə yaşayırlar. İnsanlar öldükdən sonra da öz ailə bağlarını saxlayırlar. Yəni bu dünyada kim kimin oğlu və ya qızıdırsa, o biri dünyada da həmin adamın oğlu və ya qızı kimi həyatlarn davam edirlər. Bu dünyada ər-arvad olan adamlar üzütə çevrildikdən sonra da həmin bağları eyniylə qoruyurlar (Чанчибаева, 1970, с. 90).

Altay türklərinin mifik təfəkkürünə görə, aşağı dünyada doqquz çay axır. Onlar axaraq, sonda böyük bir çaya birləşirlər. Onun adı “Toybadım”dır (Doymadım). Bu çay insanların göz yaşından əmələ gəlib. Bu çayın arxasında aşağı dünya ruhlarının başçısı Erlikin xanlığı başlayr (Анохин, 1924, с. 3). Belə hesab edilirdi ki, Erlik Ülgenin böyük qardaşıdır və onunla birlikdə dünyanın yaradılmasında iştirak edib. İnsanların bədənini Erlik yaradıb, onlara can və ruh (qut) verən isə Ülgendir (Анохин, 1924, с. 3).

Verbitskinin topladığı materiallardan belə aydın olur ki, Erlik və Ülgen bir-biri ilə sıx əlaqədə olan varlqlardır və insanları birlikdə mühakimə edirlər (Вербицкий, 1893, с. 41). Belə ki, süjetlərin birində uzun müddətdən bəri qurbanlıq ala bilməyən Ülgen qurban verməkdən imtina edən adamı cəzalandırmaq qərarna gəlir, fəqət cəzalandırmaq onun missiyasına daxil olmadığından Erlikə müraciət edir. Erlik isə qarşılğında ondan ikiqat qurban alır və yalnız bundan sonra həmin adamın canını alaraq, onu öz qaranlıq dünyasına aparır (Вербицкий, 1893, с. 44).

Şamanlar öz alqış və ovsunlarında Erliyi atletik bədən quruluşuna malik qoca kişi kimi vəsf edirlər. Onun göz-qaşı hiss kimi qara rəngdədir, iki yerə bölünən saqqalı dizinə qədər çatır. Azı dişlərini xatırladan bığlar burmadır və qulağının arxasına qədər uzanr. Buynuzları ağac köklərini xatırladır. Saçları buruq-buruqdur. O, bir versiyaya görə qara palçıqdan tikilmiş sarayda, digər iki versiyaya əsasən isə qara dəmirdən qayrılmış çəpərləri olan sarayda yaşayır. Bu saray Toybadım çayının sahilində yerləşir. Erlik bəzən avarları olmayan qara qayıqda, bəzən “kəlkə” (kəlçə) adlanan mifik heyvanın, bəzənsə keçəl öküzün belində gəzir (Алексеев, 1984, с. 53).

Erliyin yeməyi qanlı insan əti, içdiyi şey isə insan ciyərinin qanıdır. Onun yemək – içmək vaxtı günəş şəfəqinin hər yeri al rəngə boyadığı vaxta təsadüf edir. Miflərin birində deyilir ki, Erlik əvvəllər ağ atda gəzərmiş. O bu atı Tanrıya onun tərəfindən qorunan bir bahadırın canını almaq müqabilində qurban verir, fəqət Tanrı onu aldadır, atının əvəzinə

isə ona qara kəl qaytarır. Kələ də tərsinə minməsini əmr edir. O da indi bu kəldə, üzərində tərsinə oturaraq, gəzməyə məcburdur (Анохин, 1924, с. 3-4, 19).

Altay türkləri hesab ediridlər ki, qəzəbli Erlik onlardan qurbanlar tələb edir, ona qurban verilmədikdə qəzəblənir və xalqın üzərinə müxtəlif bədbəxtlik və xəstəliklər göndərir. Qurban verməyənlərin ruhunu alan bu bədxah ruh onları öz nökərlərinə çevirir və insanlara pislik etmək üçün yer üzünə göndərir. Altay türkləri inanırdılar ki, qurban verildiyi halda Erlik nəinki insanlara toxunmur, əksinə, hətta övladlarına onları şər ruhlarından qorumağı tapşırır. Altaylılar öz dualarında onu insanların yaradıcısı və atası adlandırırdılar. Ona "Erlik ada" (Erlik ata) deyə müraciət edirdilər (Анохин, 1924, с. 1-3).

Altay türklərinin inanclarına görə, Erliyin, bir varianta görə yeddi, digər varianta görə isə doqquz oğlu var. A. V. Anoxin hər iki variantı və Erliyin bu variantlarda çəkilən adlarını dərc etdirmişdir. Variantlardan birincisinə görə, Erliyin oğlanları aşağıdakılardır:

1. Taş biləktü Bay Maattır (Daş biləkli Bəy Bahadır);
2. Karaş;
3. Dəs biləktü Kerey Kaan (Mis biləkli Gəray Xan);
4. Uçar Kaan;
5. Yaabaşı Kaan;
6. Kömür Kaan;
7. Şəədəy Kaan (Анохин, 1924, с. 4).

İkinci siyahıda Uçar Kaan və Şəədəy Kaanın adlarına rast gəlinmir. Onları əvəzinə Padış bay, Şinqay – Xay, Padış – Kerey və Temir – Xan adları göstərilir (Анохин, 1924, с. 4-5).

A.V. Anoxin bu fərqin səbəbini ayrı-ayrı şamanların Erliyin bu və ya digər oğlunu fərqli adlarla adlandırmasında görür. Elə bu səbəbdən də onların dəqiq xarakteristikasını vermək çox çətindir (Анохин, 1924, с. 4). Müxtəlif mifik süjetlərdə onlar antropomorfik, dəmir başlı, qara rəngli təsvir edilir bə bildirilir ki, onların hər biri öz xanlıqlarını – ailini (aulunu) idarə edirlər. Bu xanlıqların arasında çox sayda kiçik çay və göllər yerləşir və onlarda müxtəlif bədheybət məxluqlar yaşayır (Анохин, 1924, с. 4, 7).

Belə hesab olunur ki, zərurət yarandığı hallarda Erlik oğullarını insanlar arasında münasibətləri tənzimləmək və qayda-qanun yaratmaq üçün yer üzünə göndərir. Bu halda onlar insanların qoruyucuları kimi çıxış edirlər (Анохин, 1924, с. 7). Onlar eyni zamanda, pis niyyətlə ailə (aula) daxil olan adamları ovlayır və onları qır tiyanlarına atırlar (Алексеев, 1984, с. 54). Altaylılar inanırdılar ki, hər bir ailin keşiyini Erliyin bir oğlu çəkir. Onlar bu oğullara hörmətlə yanaşsalar da, onların qəzəbindən qorxurlar. Eyni zamanda, Erliyin oğulları şamanların köməkçiləri hesab edilirlər (Анохин, 1924, с. 7).

Altay türklərinin mifik təsəvvürlərinə görə, Erliyin bir neçə qızı var. Bir versiyaya görə, onların sayı ikidir, adları isə Səgis köstüü Kiştey ene (Səkkiz gözlü Kiştey ana) və Erke

Soltondur. Digər versiyaya görə isə onların sayı doqquzdur (Анохин, 1924, с. 8). Dua və ovsunlarda onlar son dərəcə eybəcər və utanmaz kimi vsf edilirlər:

Dizləri qapaqsız, ayaqları dalğalanan,

Tumansız gəzib, arxaları açıq olan,

Sifətləri qır kimi qapqara olan,

Pırtlaşıq saçları qapqara olan

Beş hörükləri vardır,

Onların həyası yox, utanmazdır.

…ları yerdəki çatlara bənzər,

Döşləri qoşa təpəyə bənzər.

Arxaları böyükdür, hərəkətdən titrəyir,

Gəzəndə döşləri sağa-sola yellənir.

Bu doqquz çirkin qız Erliyin qızlarıdır (Анохин, 1924, с. 9).

Bu qızlar həmişə bir yerdə olur, işsiz-gücsüz gəzir, avaralanır, əylənir və oynayırlar. Şamanlar iş başında ikən, qızların yaından ötəndə onları yoldan çıxarmağa və öz yataqlarına çəkməyə çalışırlar. Şamanları inandırmağa çalışırlar ki, onlara yardım edən ruhlar – tööslər özlərinə xidmət etməli, verilən qurbanlar da bu qızlara çatmalıdır. Qızların hiyləsinə uyan və onlara inanan şamanlar dərhal Erliyin qəzəbinə gəlir və onun tərəfindən ölümlə cəzalandırılırlar.

Bu və digər məlumatlar A. V. Anoxin və V. M. Verbitskinin topladığı materiallarda əks olunub. L. E. Karunovskayanın altaylıların ən böyük boylarından (soy birləşmələrindən) altay-kijilərin nümayəndəsi olan şaman Mereyə istinadaən topladığı materiallardakı məlumatlar isə onlardan bir qədər fərqlənir. Səbəb isə odur ki, ayrı-ayrı Altay soyları mövzuya bir qədər fərqli yanaşmış, hər soy və ya boy öz əcdad ruhlarını daha üstün tutmuşlar (Алексеев, 1984, с. 55).

Şaman Mereyin təsvirinə görə, aşağı dünyada nə günəş var, nə də ay. Orada çox sayda dağlar, insanların göz yaşları və qanlarından yaranmış göllər, üstü lillə örtülü bataqlıqlar, bir də böyük bir qara göl var. Bu gölün üzərindən at qılından olan körpü vasitəsilə keçmək olar. Körpü Erliyin ikinci oğlu Temir xanın torpaqlarına aparır. Aşağı dünyada ölmüş qohumlarn ruhları yaşayırlar. Onlar çadırlarda yaşayır, maldarlıqla məşğul olurlar (Каруновская, 1935, с. 177-178).

Şaman Mereyə görə, Erlikin altı oğlu var. O onların adların aşağıdakı kimi çəkmişdir:

1. Erke Solton
2. Temir xan
3. Jalbak Temir Dırındu (Geniş, dəmir beli olan)
4. Karaş
5. Kakır
6. Köös Kara (Qara çuğuncuq) (Каруновская, 1935, с. 178-182).

Qeyd edək ki, bu adlardan yalnız ikisi A.V. Anoxinin topladığı materiallardakı adlarla üst-üstə düşür: Karaş və Temir xan. Erke Solton isə Anoxində Erliyin qızlarından birinin adıdır.

L. E. Karunovskaya eyni zamanda Altay soylarından hansılarının bu oğullardan hansını daha üstün tutduğunu və ona qurban verdiyini də müəyyənləşdirə bilmişdir. Məlum olmuşdur ki, tanqdı, aara, olüp, modor, munal və törböt soyları Erke Soltonu, todoş, qıpçaq, oocı və mundus soyları Temir xanı, todoş, qıpçaq, mundus, koojo, captı və tonqjoan soyları Jalbak Temir Dırındunu, irkit, kobolı, soyon və merkit soyları Karaşı, koojo, yetti-sarı, üs və kör saqqal soyları Köös Karanı, köbök, merkit və yetti-sarı soyları isə Kakırı öz himayəçiləri hesab etmişlər (Каруновская, 1935, с. 178-182).

Alimin bu sözlərini hər bir türk soyunun Erlikin bir və ya iki oğlunu daha əziz tutduğununu söyləyən A. V. Anoxinin məlumatları da təsdiqləməkdədir. Onun yazdıqlarına əsasən, merkitlər öz himayəçiləri kimi Karaş və Kakırı, yetti-sarılar isə Köös Kara və Jalbak Temir Dırındunu hesab edirdilər

L. E. Karunovskayanın materiallarında Erlikin oğullarından hansının aşağı dünyanın hansı yerində yaşadığı da qeyd edilmişdir. Bu qeydlərdə Erke Soltonun yerin ən aşağı-doqquzuncu qatında, Temir xanın yeddinci qatda, Karaşın beşinci, Jalbak Temir Dırındu və Köss Karanın üçüncü, Kakırın isə birinci qatlarda yaşadığı bildirilir (Каруновская, 1935, с. 178-182).

Alimin qeydə aldığı bir alqışda isə onların xarici görkəmləri təsvir edilir :

Karas qırmancına bənzərsiniz,

Boy-buxununuz şam ağacı kimi!

Qanlı gözləriniz var,

Qarğa tək qaradır mindiyiniz atlar!

Qan çəkib gözlriniz,

Qapqara kürklər geyibsiniz!

Ən böyüyünüz Karas ruh,

Qaranlıq dünyada yaşayırsınız!

Karas kimi yeddi qalada qalırsız,

Altı qatlı çəpəri düzəldilib çuğundan!

Qanadlı doqquz qara atda göyə uçursunuz,

Onlara qara dəmirdən qoşqular qoşursunuz,

Onlara qara dəmirdən arabalar qoşursuz!

Qara qılıncına söykənib,

Qara tiyəsinə dirənib,

Qara-qara fikirlər edirsən!

Papağında - qara kalbanda

Dolaşır qara – qara ruhların,

Qara qarğadır sənin elçin, yalmacın!

Qara samur dərisindəndir yatağın sənin,

Taeltoy – alqışlanan ey qara ruh! (Каруновская, 1935, с. 181).

Altay türkləri də eynən saxa-yakut türkləri kimi hesab edirdilər ki, ruhlar təkcə yuxarı və aşağı dünyalarda yox, həm də orta dünyada məskundurlar. Yəni orta dünyanın da öz ruhları var. Yer üzündəki mal-qaranın artıb-çoxalması və insanların rifah halı onlardan asılıdır. Bu qüdrətli ruhlar insanları şər ruhlarından qorumaq iqtidarındadırlar (Анохин, 1924, с. 141).

XlX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Altayda toplanmış folklor materiallarından belə aydın olur ki, altaylıların inanclarına görə, yerin, dağın, meşənin, çayın, suyun və c. də öz ruhları var və onlarla yalnız şamanlar əlaqə yarada və təmas saxlaya bilirlər. Onları isə insanlar içindən Abukan, Adıkan, Calmenkü, Çaptiqan, Kara-Kaya, Üyman, Bubarqan kimi dağların ruhları seçirlər (ФИЭ ФТ СССР (ЛО), ф. 11, оп. 1, д.101, л. 29, об.-30). Şamanlar qamlama (göydən qut alma və şaman olma) vaxtı kömək üçün yerli ruhlara, yəni orta dünyanın ruhlarına – odun ağasına, eşik ağasına, məhəllə ağasına və s. müraciət edirdilər. Öz mistik səyahətləri zamanı isə bütün bu ruhlar üçün "ziyafətlər" təşkil edirdilər. Digər şamanlarla "mübarizə" zaman isə öz dağlarının və göllərinin ruhlarını-ağalarını yardıma çağırırdılar. Məsələn, altay – kijilərdən qeydə alınmış mifik

rəvayətlərin birində düşmənlərindən qaçaraq Teles gölünün sahibi olan ruha sığınan və onun yanında gizlənən bir şamandan söhbət açılır (Алексеев, 1984, 67).

A. V. Anoxinin bildirdiyinə görə, Altay şamanizmi ölülər kultu ilə sıx bağlı olmuşdur. Onlar inanırdılar ki, insanın ruhu – sünə ölümdən sonra bədəndən ayrılr və "sünəiznin üzüdə" adlanan şəffaf buxara və ya sadəcə üzütə çevrilir. Həyatla vidalaşdıqdan sonra onlar altaylıların "paşka der" (başqa yer) dedikləri başqa dünyaya köçürlər. Orada onları Erliyin nümayəndəsi – aldaçı (ölüm ruhu) qarşılayır. Aldaçı daha öncə ölmüş insanın, yeni ölənin qohumlarından birinin ruhudur (Анохин, 1924, с. 21). Sünə və aldaçı 40 gün bir yerdə, ölənin çadırının yaxınlığında qalırlar. 40 günün tamamında aldaçı yenidən aşağı dünyaya qayıdır. Əgər o qayıtmaq istəmirsə, o zaman ölənin qohumları şamana müraciət edir, şaman da onu öz dünyasına qaytmağa məcbur edir (Анохин, 1924, с. 20-21).

A. V. Anoxinin qeydə aldığı miflərdə ziddiyyətlər də az deyil. Onun qeydə aldığı hekayətlərin birindən belə məlum olur ki, ölən bütün adamların ruhu mütləq aşağı dünyaya köçməlidir (Анохин, 1924, с. 261-267). Başqa bir materialın məntiqindən isə belə çıxır ki, ölən adamın ruhu orta dünyada qalır və bu dünyanın nemətlərindən faydalanır. Aşağı dünyaya isə yalnız pis adamların ruhları köçür və onlar orada Erliyin xidmətçilərinə çevrilirlər (Анохин, 1924, с. 21).

Altaylılar onları ölmüş qohumlarının ruhlarının qoruduqlarna inanırlar. Şübhəsiz ki, bu ruhlar içərisində onları bəd ruhlardan qorumaq iqtidarında olan ən "qüdrətli"lərinə üstünlük verilir, onlara tapınılır və qurbanlar verilirdi. Altaylılar onların gil, daş və ya ağacdan kiçik fiqurlarını hazırlayır və onlara xristianlar ikonalara sitayiş etdikləri kimi sitayiş edirdilər. Fiqurların sayı ayrı-ayrı evlərdə bəzən yüzü keçirdi. Evin bir tərəfinə ərin ölmüş qohumlarını, digər tərəfinə isə arvadın qohumlarnı simvolizə edən fiqurlar düzülərmiş. Beləcə, hər ailə iki nəslin ruhlarna sitayiş edərmiş. Bu ruhlar körmös adlanırdı. (Анохин, 1924, с. 23). Lakin onların içində elələrinə rast gəlinirdi ki, onlara bütöv soy və böylar hörmətlə yanaşardılar. Bunlar böyük ruhlar – ulu körmöslər hesab edilərdilər. Kiçiklərin isə xüsusi adı yox idi. Yalnız ana tərəfdən olan taydalar, kan adalar və ata tərəfdən olan ozoqı adalar (keçmiş atalar) istisnadır.

Altay-kiji və mayma-kiji boyları ulu körmöslərdən Kürmüşü, tubalar Ülgenin yeddinci oğlu hesab edilən Kanımı daha üstün tuturdular (Анохин, 1924, с. 20-21).

Altaylıların inancına görə Ülgen Dayıkı insanlara qut vermək və onları qorumaq üçün yer üzünə göndərdiyi üçün onun fiquruna bütün evlərdə rast gəlinirdi (Анохин, 1924, с. 12).

Altay boylarından altay – kijilərin inanclar sistemi L. E. Karunovskaya tərəfindən çox ətraflı tədqiq edilmişdir. Onun xahişi ilə şaman Kondrati Tanaşev üç dünyann müfssəl sxemini cızmşdr. Onun çəkdiyi planın tam mrkəzində Ak Tojon Altay Sını dağı yerləşir. Burada Der-Su, ölmüş ovçularn ruhları ilə görüşür. Bu ruhların hər biri orta dünyanın, yəni yer üzünün bir sahəsinin ağasıdır. Qeyd edək ki, burada haqqında söhbət gedən Der-Sunun adına Orxon-Yenisey abidələrində və manixey mətlrində "Yer-Su" şəklində rast gəlinir.

Kondrati Tanaşevin çəkdiyi dağın tam başında sehirli Süd gölü təsvir edilib. Şamanlar yuxarı dünyaya qalxmamışdan öncə bu göldə yuyunub təmizlənirlər. Elə oradaca, yəni dağın tam başında Altın Bürlü Bay terek (altun qabıqlı qovaq) ağacı bitir. O, yerlə göyün tam ortasında yerləşir və orta dünya ilə yuxarı dünyan bir-birinə bağlayır. Balə ki, onun gövdəsi və alt budaqları orta dünyada, üst budaqları isə yuxarı dünyadadr. Bu ağac şamanlar üçün Ülgenin və Gök Mönkönün yaşadıqları yuxarı dünyaya keçməkdə nərdivan rolunu oynayır. Der-Sunun (Yer-Sunun) yaşadığı yerdə daha bir göl də var. Bu, Qırmızı göldür. Həmin gölün sahibi "Ker-balık" adlanan balıqdır. Bu balıq Der-Sunun ölkəsindəki bütün dağları öz çiynində saxlayır. Balığın qarnında insan və heyvan rüşeymləri var. O, öz nəfəsi ilə bu rüşüymləri Der-Suya ötürür, o da öz növbəsində onlara can və ruh verir.

Ker-balıkın gölünün arxasında Daka-Budak adlı dağ zirvəsi ucalır. Onun torpağı və daşları qrmızı rəngdədir. Bu zirvənin yamacında Der-Sunun qızları öz çadırlarında yaşayırlar (Каруновская, 1935, с. 161-163). Onlardan başqa burada şaman qadın Merkit Qam və şaman Qam Mürküt Toroy da yaşayırlar, bunlardan birincisi bir sıra xəstəliklərin yayıcısı hesab edilirdi (Каруновская, 1935, с. 164).

Altay türkləri orta dünyada da bəzi fövqaltəbii məxluqların yaşadıqlarına inanmışlar. Bunlardan Aara ləqəbli Kamaqas Qam adlı ruh da insanlar arasında xəstəliklər yaymaqla məşğul imiş və çox təhlükəli hesab edilirmiş. O, uca və qarlı bir dağ zirvəsində yaşayırmş. O zirvədən yerə soyuq, dondurucu külək şəklində enərmiş. Bu ruha bütün altay-kiji soyları sitayiş edərmişlər.

Altay-kiji boyuna daxil olan bütün soyların tapındıqları digər bir mifik varlıq zirvədə yaşayan Soyon Qam (şaman) idi. O, hamilə qadınların yeni doğulan körpələri təhdid və təqib edirdi.

Bundan başqa yalnız ayrı-ayrı soylar tərəfindən qurban verilən ruhlar da qeydə alınmışdır. Bunlardan İrtış yüksəkliklərində, Taylan Karaqay adlı yerdə yaşayan Kalpas Qama yalnız mundus, ooçı, todoş və irkit soyları, Abaqanda yaşayan Monqusay Qama köbök, monol və almat soyları, Abı xanın xidmətçisi Soloqoya isə köbök, almat, tölös, keje və saal soyları təzim edirdilər. Bu ruhların da hər biri müəyyən xəstəliklərin yayıcısı sayılırdı (Каруновская, 1935, с. 168-170).

Surbay Qam adlı şamanın ruhu çay və göllərdə yaşayırdı. O, ooçı soyunun şamanı olmuşdu və çoxdan suda boğulmuşdu. Həmin soydan olan başqa Tarkan Qam və Emegen Çalu kimi şamanların ruhları da orta dünyada sakindirlər (Каруновская, 1935, с. 162, 167, 172).